

LISONIY SHAXS NAZARIYASINING SHAKLLANISHI VA RIVOJLANISH BOSQICHLARI

Turdiyeva Charos Abdushukur qizi

Aniq va ijtimoiy fanlar universiteti magistranti

e-mail: turdiyevac268@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada zamonaviy tilshunoslikda muhim nazariy tushunchalardan biri hisoblangan lisoniy shaxs nazariyasining shakllanishi va rivojlanish bosqichlari yoritilgan. Tadqiqotda lisoniy shaxs tushunchasining falsafiy, psixologik va lingvistik asoslari tahlil qilinib, uning ilmiy muomalaga kirib kelishi hamda mustaqil tadqiqot obyekti sifatida qaror topishi ko'rsatib berilgan. Shuningdek, V. fon Gumboldt, E. Benvenist, Yu. N. Karaulov, A. A. Leontev kabi olimlarning qarashlari asosida lisoniy shaxs modelining tarkibiy darajalari ochib berilgan. Maqolada lisoniy shaxs nazariyasining kognitiv tilshunoslik, pragmatolingvistika va lingvomadaniyatshunoslik bilan uzviy bog'liqligi asoslab berilib, uning bugungi tilshunoslikdagi ilmiy-amaliy ahamiyati yoritilgan.

Kalit so'zlar: lisoniy shaxs, til kompetensiyasi, nutq madaniyati, kommunikativ shaxs, sotsiolingvistika, psixolingvistika.

Tilshunoslik fani inson nutq faoliyati, tafakkuri va ijtimoiy xulq-atvorini o'rganishda muhim bosqichlarni bosib o'tgan. XX asrning ikkinchi yarmida tilni shunchaki kommunikativ vosita sifatida emas, balki inson shaxsining fikrlash, his qilish va ijtimoiy ongini ifodalovchi hodisa sifatida talqin etish tendensiyasi kuchaydi. Shu jarayon natijasida "lisoniy shaxs" (ruscha: yazykovaya lichnost') tushunchasi shakllandi va hozirgi zamon tilshunosligining markaziy nazariy yo'nalishlaridan biriga aylandi. Lisoniy shaxs nazariyasi tilshunoslik, psixolingvistika, sotsiolingvistika, kognitiv lingvistika, madaniyatshunoslik, hatto adabiyotshunoslik kabi fanlar tutashgan nuqtada paydo bo'lib, insonning tildagi individualligi, madaniy tajribasi va nutqiy faoliyatining kognitiv asoslarini tahlil etadi.

Lisoniy shaxs tushunchasining ildizlari antik davr falsafasiga borib taqaladi. Aristotel, Platon kabi faylasuflar til va tafakkur o'rtasidagi munosabatni muhokama qilganlar. Platon "Kratil" dialogida so'z va haqiqat o'rtasidagi munosabatni izohlar ekan, inson tili orqali dunyoni nomlaydi, deb ta'kidlaydi. Aristotel esa "Organon" asarida tilni "tafakkurning ifodasi" sifatida talqin etadi. Bu qarashlar keyinchalik Gumboldt, Shleyermacher, Vaysgerber, Shpet kabi tilshunos-faylasuflar tomonidan rivojlantirilib, til milliy tafakkur va madaniyat bilan uzviy bog'liq hodisa sifatida qaraldi. Vilgelm fon Gumboldt tilni "millat ruhining ko'zgusi" deb atab, insonning dunyoni anglashida tilning asosiy vosita ekanini isbotlagan. Aynan shu nuqtai nazar keyinchalik lisoniy shaxs nazariyasining asosiy tayanchi bo'ldi, chunki bu qarashda til shaxsning ichki dunyosini ochuvchi fenomen sifatida namoyon. Ammo zamonaviy ma'noda bu tushuncha XX asrning o'rtalarida shakllana boshladi. Bu jarayonda E. Benvenist, V. Vinogradov, L. Vaysgerber, G. G. Shpet, M. M. Baxin, A. A. Potebnya kabi olimlarning ishlari muhim ahamiyat kasb etdi. Ular tilni shaxs ongining in'ikosi, milliy tafakkur va madaniyatni shakllantiruvchi ijtimoiy hodisa sifatida talqin etdilar. E. Benvenist til va subyekt o'rtasidagi bog'liqlikka e'tibor qaratib, "men" va "sen" kabi shaxsiy olmoshlar orqali inson o'zini til tizimida subyekt sifatida namoyon qilishini isbotladi (Benvenist, 1974). Bu qarash lisoniy shaxs konsepsiyasining falsafiy asosini yaratdi. V. Vinogradov esa tildagi shaxsiyatni badiiy matn tahlili orqali ochib berishga urinib, yozuvchi nutqidagi individual uslubni "ijodkorning lisoniy shaxs portreti" sifatida tahlil qildi (Vinogradov, 1959). Shu tariqa, lisoniy shaxs masalasi dastlab badiiy tahlil doirasida paydo bo'ldi. Lisoniy shaxs nazariyasining ilmiy asosda shakllanishi G. I. Bogin va Yu. N. Karaulov nomlari bilan bog'liq. G. I. Bogin "nutqni yaratish va idrok etish qobiliyatiga ega ijtimoiy subyekt" sifatida tariflaydi. Uning fikricha, har bir lisoniy shaxs tildan foydalanish darajasi,

lugʻat boyligi, uslubiy imkoniyatlari bilan farqlanadi. Bogin lisoniy shaxsni uch darajali modelda koʻrsatadi:

1. Til darajasi – grammatik va leksik bilimlar tizimi;
2. Nutq darajasi – mazmunli fikrni ifodalash qobiliyati;
3. Diskurs darajasi – ijtimoiy-madaniy kontekstni tushunish va nutqda ifodalash koʻnikmasi.

Yu. N. Karaulov esa bu nazariyani yanada rivojlantirib, lisoniy shaxs strukturasi ishlab chiqdi. Unga koʻra, har bir shaxsning tildagi mavjudligi uch qatlamdan iborat:

- Verbal-semantik daraja (soʻz boyligi va til tizimi);
- Kognitiv daraja (bilimlar, tajriba, assotsiatsiyalar majmuasi);
- Pragmatik daraja (maqsad, motiv va kommunikativ strategiyalar).

Karaulov shaxsning til bilan aloqasini nafaqat grammatik, balki kognitiv va madaniy jihatdan ham oʻrganish zarurligini taʼkidlaydi. Shu tariqa, tilshunoslikda “inson markazidagi til” paradigmasi shakllandi. 1980–1990-yillarda bu nazariya rus va gʻarb tilshunosligida keng tadqiq etila boshladi. V. Krasnyx, E. Kubryakova, I. Sternin, A. Leontyev, T. Van Deyk kabi olimlar uni psixolingvistik va kognitiv yoʻnalishda rivojlantirdilar. Masalan, E. Kubryakova lisoniy shaxsni “kognitiv ongda mavjud til modeli” sifatida izohlab, uni fikrlash va dunyoqarash bilan bogʻladi. T. Van Deyk esa diskurs tahlilida shaxsning ijtimoiy roli va mafkuraviy pozitsiyasini oʻrganib, “diskursiy shaxs” tushunchasini ilgari surdi.

Tilshunoslikdagi lisoniy shaxsning metodologik tamoyillari. Lisoniy shaxs konsepsiyasining shakllanishida uch asosiy yoʻnalish ajratiladi:

1. Struktural (formal) yoʻnalish – til tizimi orqali shaxsni tahlil qilish. Bu yoʻnalishda shaxs til tizimining egasi sifatida qoraladi.
2. Kognitiv yoʻnalish – tilni insonning tafakkur, idrok va bilim tizimi bilan bogʻlab oʻrganish.
3. Pragmatik yoʻnalish – nutq faoliyatining maqsadga yoʻnaltirilganlik jihatini oʻrganish.

Olimlar lisoniy shaxs tuzilmasiga turlicha yondashgan boʻlsalar-da, ularning barchasi quyidagi umumiy komponentlarni eʼtirof etadi:

- Leksik-semantik daraja – shaxsning soʻz boyligi, tildan foydalanish imkoniyatlari;
- Kognitiv daraja – bilimlar, konseptlar, madaniy assotsiatsiyalar majmuasi;
- Pragmatik daraja – shaxsning maqsadi, motivlari, nutqiy strategiyasi;
- Emotsional daraja – nutqda ifodalanagan hissiy holatlar va intonatsiyalar.

Masalan, adabiy asar qahramonining tili orqali uning ijtimoiy kelib chiqishi, madaniy saviyasi, hayotiy pozitsiyasi va ruhiy holati haqida tasavvur hosil qilish mumkin. Shu bois, badiiy asarda har bir qahramonning nutqi – yozuvchining oʻziga xos “lingvopsixologik konstruksiyasi”dir.

Oʻzbek tilshunosligida bu nazariya 2000-yillardan boshlab izchil qoʻllanila boshladi. N. Mahmudov, A. Nurmonov, D. Rasulova, G. Hojjeva, Z. Jumayeva, M. Yoʻldosheva singari olimlar bu yoʻnalishda muhim izlanishlar olib bordilar. N. Mahmudov lisoniy shaxsni milliy tafakkur bilan bogʻlab, “har bir til bir millat tafakkurining timsoli” ekanini qayd etdi. A. Nurmonov esa matn va nutq oʻrtasidagi bogʻliqlikni oʻrganib, “nutq subʼekti” konsepsiyasini ishlab chiqdi. D. Rasulova oʻzbek tilida soʻzlovchi shaxsning lingvomadaniy portretini aniqlashga urinib, shaxs tildagi tanlovlari orqali oʻzligini ifodalaydi, degan xulosaga kelgan.

Shunday qilib, bu nazariya orqali tilshunoslik inson ruhiyati, madaniyati va tarixiy tafakkurini tahlil qilishda yangi imkoniyatlarga ega boʻldi. Lisoniy shaxs nazariyasi – tilshunoslikda inson omilini markazga qoʻygan yondashuvdir. U tildan foydalanish jarayonida shaxsning bilimi, maqsadi, hissiyoti va dunyoqarashini tahlil qilish imkonini beradi. Bu nazariya, ayniqsa, badiiy asarlarni,

tarixiy shaxslarning nutqini, yozuvchi uslubini o'rganishda muhim metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. — М.: Наука, 1987.
2. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. — М., 1977.
3. Красных В.В. Этнопсихоллингвистика и лингвокультурология. — М., 2002.
4. Eshonqulova, N. Til va madaniyat: lisoniy shaxs konsepsiyasi. — Toshkent, 2019.
5. Qosimova D. Kommunikativ kompetensiya va lisoniy shaxs. — “Filologiya masalalari” jurnali, 2021, №2.
6. Chomsky, N. Aspects of the Theory of Syntax. — Cambridge, 1965.